

ภาคผนวก

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก ตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่าน ฝั่งตะวันออก มีถนนเอกาทศรถผ่านหน้าวัด ถนนจำการบุญ ผ่านด้านข้างวัดและถนนพุทธบูชาผ่านด้านหลังวัด พระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก เป็นศูนย์กลางของเมืองพิษณุโลก ตามคติการสร้างเมืองในสมัยสุโขทัย โดยสร้างองค์พระปรางค์ หรือพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นศูนย์กลางของเมือง และเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนชาวพิษณุโลก มาแต่โบราณกาล

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก เป็นพระอารามหลวง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นเอกชนิด "วรมหาวิหาร" เมื่อปี พ.ศ. 2458 วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก มีพื้นที่ 36 ไร่ 2 งาน 54 ตารางวา วัดนี้มีความสำคัญทั้งทางด้านศาสนา สังคม ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เพราะเป็นวัดโบราณที่มีประวัติการก่อสร้างมาตั้งแต่ครั้ง สมัยกรุงสุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก เป็นสถาปัตยกรรม และประติมากรรม ที่เป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรมอันล้ำค่าของประชาชนชาวจังหวัดพิษณุโลก และประชาชนชาวไทย ที่ควรแก่การภาคภูมิใจเป็นอย่างยิ่ง

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือเมืองพิษณุโลกว่า

"...วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิชณุโลก เป็นวัดใหญ่และสำคัญกว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุรูปพระปรางค์อยู่กลาง เห็นจะสร้างตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อมแซมมาหลายครั้งหลายสมัย..."

เสนอ นิลเดช ได้เขียนเรื่องวัดพระศรีรัตนมหาธาตุไว้ในหนังสือสองแควเมื่อวาน พิชณุโลกวันนี้ว่า

"วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ (วัดมหาธาตุ) หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "วัดใหญ่" เป็นวัดโบราณที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน วัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้สร้างขึ้นครั้งแรกไม่ปรากฏศักราชที่แน่นอนสันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท จากโบราณสถานและโบราณวัตถุภายในวัดเป็นของเก่าถึงสมัยสุโขทัย เป็นวัดที่มีความสำคัญมากกว่าวัดอื่นใดในเมืองพิษณุโลก การวางผังของวัดปรางเป็นประธานของวัดรอบองค์พระปรางค์มีระเบียงคตและมีวิหารทิศ วิหารทางด้านตะวันออกเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐวรารควิหารด้านทิศตะวันตกเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรชินราช วิหารทางด้านทิศเหนือเป็นที่

ประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์ วิหารทางด้านใต้เป็นที่ประดิษฐานพระศรีศาสดาซึ่งในปัจจุบันพระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา ได้ถูกอัญเชิญมาประดิษฐานที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร และพระวิหารที่วัดบวรนิเวศในกรุงเทพฯ... สำหรับโบราณสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ ภายในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนั้น ได้มีการบูรณะซ่อมแซมเรื่อยมา เช่น ในสมัยกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงโปรดให้ซ่อมแซมบานประตูประดับมุก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ซ่อมแซมโบราณสถาน วัตถุสถานต่าง ๆ และหลังจากนั้นก็มีการซ่อมแซมเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน..."

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก นี้ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนว่า ผู้ใดเป็นผู้สร้างแต่มีการสันนิษฐานกันว่า วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก ได้สร้างครั้งพระมหาธรรมราชาที่ 1 พระยาสิทธิ พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งได้เสด็จมาประทับ ณ เมืองสองแคว เป็นเวลา 7 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 1905 ถึงปี พ.ศ. 1912 โดยมีหลักฐานที่สำคัญ คือ พระปรางค์ประธานของวัด ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เป็นวัดโบราณ มีโบราณสถานและโบราณวัตถุที่มีคุณค่าและมีความสำคัญ ดังนี้

โบราณสถานที่สำคัญในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก มี 14 แห่ง ดังนี้ คือ

1. พระปรางค์
2. พระวิหารพระอัฐารศ
3. พระวิหารพระพุทธรูปชินสีห์
4. พระวิหารพระพุทธรูปราช
5. พระวิหารพระศรีศาสดา
6. พระวิหารรายและพระวิหารทิศ
7. พระวิหารพระสังกัจจายน์
8. พระวิหารพระปฏิมาพระ
9. พระวิหารพระเจ้านิพพาน
10. พระวิหารพระเหลือ
11. พระอุโบสถ
12. มณฑปพระพุทธบาท
13. หอกลองอินทรา
14. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระพุทธรูปราช

โบราณวัตถุ ที่สำคัญในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก มี 17 สิ่ง
ดังนี้ คือ

1. พระพุทธรูปชินราช
2. พระพุทธรูปชินสีห์
3. พระศรีศาสดา
4. พระอัฐมรารศ
5. หลวงพ่อคง
6. หลวงพ่อขาว
7. พระประธานในพระอุโบสถ
8. พระสังกัจจายน์
9. พระเหลื่อ
10. บานประตูประดับมุก
11. ธรรมาสันสวด
12. ธรรมาสันเทศน์
13. พระสารทจตุรมุขดินเผา
14. กลองอินทราภริ
15. กลองมโหระทึก
16. ระฆังสัมฤทธิ์
17. ศิลปจารึก

การศึกษาในเรื่องโบราณ และโบราณวัตถุ ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร
พิษณุโลก มีสาระสำคัญ ดังนี้คือ

1. **พระปรางค์** พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก ตั้งอยู่ ณ
ตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางของวัด พระปรางค์จึงเป็นปูชนียสถานที่สำคัญและมีความศักดิ์สิทธิ์ที่สุด
ของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก โดยจะเห็นได้จากการนำชื่อของพระปรางค์
หรือพระมหาธาตุ มาตั้งเป็นชื่อวัด

ศรีศักร วัลลิโภดม (ศรีศักร วัลลิโภดม อ้างใน บุญเทียม แสงศิริ, 2535) 170-171)
ได้สันนิษฐานว่า

“...ในสมัยที่เมืองพิษณุโลก ยังเป็นเมืองสองแควอยู่นั้น พระมหาธาตุเจดีย์ และบริเวณที่เป็นพุทธาวาสคงสร้างขึ้นเป็นครั้งแรก ในรัชกาลของพ่อขุนศรีนาวนำถม เพราะได้มีการกล่าวถึงในศิลาจารึกหลักที่สองของสมเด็จพระเอกศรีศักราชจุฬามณี ผู้เป็นพระราชนัดดาของพ่อขุนผาเมือง...” และเมื่อพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 รัชกาลไท ได้เสด็จมาครองเมืองสองแควนั้น ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารเหนือว่า “...พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกโปรดให้สร้างพระมหาธาตุรูปปรางค์สูง 8 วา พร้อมด้วยวิหารทิศทั้ง 4 มีระเบียงรอบสองชั้น...”

ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 8 จารึกเขาสุมณภูฏด้านที่ 3 กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 รัชกาลไท สร้างพระมหาธาตุและปลูกพระศรีมหาโพธิ์ในเมืองสองแควว่า

“...พระยาศรีสุรยพงษ์มหากษัตริย์ราช เออาพลไปปราบน้ำ...บุรีได้สิ้นทั้งตะวันออกเขต...ยังพระรอดสิ้น จึงไปอยู่เมืองสองแคว ปุพระมหาธาตุปลูกพระศรีมหาโพธิ์...”

การก่อสร้างพระปรางค์ ตามคตินิยมของหัวเมืองราชธานี ของอาณาจักรสุโขทัยสมัยนั้นมีความประสงค์จะให้พระปรางค์เป็นหลักหรือเป็นประธานของวัด และที่ดินประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ รูปแบบของพระปรางค์เมื่อเริ่มสร้างคงจะเป็นพระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมที่สร้างครอบพระสถูปที่สร้างในสมัยของพ่อขุนศรีนาวนำถม

เสนอ นิลเดช ได้เขียนเรื่องพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก ไว้ในบทความเรื่อง สถาปัตยกรรม ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก “...องค์พระศรีรัตนมหาธาตุ แต่เดิมคงเป็นเจดีย์ทรงดอกบัวตามคตินิยมในสมัยสุโขทัย มาเปลี่ยนแปลงในสมัยที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก โดยสร้างปรางค์แบบอยุธยาทับลงไปบนเจดีย์แบบดอกบัวสมัยสุโขทัย...”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จไปครองราชย์ ที่เมืองพิษณุโลกนานถึง 25 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2006 ถึงปี พ.ศ. 2031 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะพระปรางค์ โดยได้ทรงดัดแปลงให้เป็นรูปปรางค์ แบบขอมตามพระราชนิยม การบูรณปฏิสังขรณ์พระปรางค์คงจะเป็นการบูรณะ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เนื่องในพระราชวโรกาสที่ทรงเสวยราชย์ ณ เมืองพิษณุโลก ครบรอบปีที่ 20 เรื่องการบูรณะพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลกนี้ มีหลักฐานปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า

“...ศักราช 844 ขาลศก (พ.ศ. 2025) ท่านให้เล่นมหรสพ 15 วัน จลองพระศรีรัตนมหาธาตุแล้ว จึงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์...”

เสนอ นิลเดช ได้กล่าวถึงพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก ไว้ในหนังสือสองแควเมื่อวาน พิษณุโลกวันนี้ ว่า

“...การวางผังบริเวณของวัดนี้มีปรางค์ เป็นหลักประธานของวัด มีวิหารเป็นสี่ทิศ มีระเบียบคดล้อมรอบปรางค์ และวิหารทางด้านหน้าองค์พระปรางค์ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ พระปรางค์เป็นแบบสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตั้งอยู่บนฐานทักษิณสามชั้น ย่อเหลี่ยมได้สิบสองตามแบบอย่างปรางค์สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งตามที่สันนิษฐานกันว่า เดิมคงสร้างเป็นเจดีย์สมัยสุโขทัยนั้น เจดีย์ทรงดอกบัวตูม ถือว่าเป็นสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย จัดเป็นยุคที่สองของเจดีย์สมัยสุโขทัย เพราะพบจารึกศักราชหลายแห่งเกี่ยวกับเจดีย์แบบนี้ เช่น จารึกหลักที่ 3 เมืองนครชุม บอกร่องการสร้างและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่เมืองนครชุมและจารึกหลักที่ 93 ศิลจารึกวัดโคกการาม พ.ศ. 1927 เจดีย์ประธานของวัดโคกการาม เป็นเจดีย์ทรงดอกบัวตูม ถึงแม้ว่าเจดีย์เหล่านี้จะสร้างหลังแผ่นดินพระมหาธรรมราชาที่ 1 ระเบียบคดและมีมุขกระสันต่อเชื่อม เสาหนาร่วมในประธาน 2 แถว ฉะนั้น ชั้นหลังคาที่ซ้อนกันจึงเท่ากับพระวิหารพระพุทธชินราชคือซ้อนห้าชั้น ส่วนด้านหน้านั้นมีชั้นมุขลดชนิดมุขโก่ง

พระวิหารพระอัฐารศ ปัจจุบันได้หักพังลงตามกาลเวลา ปรากฏเหลือแต่ซากพระวิหารที่หักพัง ยังมีเพียงเสาศิลาแลงกลมขนาดใหญ่ ชำรุดหักพัง 4 แถว จำนวน 9 ต้นเท่านั้น พระวิหารพระอัฐารศเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐารศซึ่งเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นยืนปางห้ามญาติ ศิลปะสมัยสุโขทัย สูง 4 วา 2 คอก (10 เมตร) พระอัฐารศองค์นี้ เดิมพระเกศล พระบาท และพระกรซ้ายขวาชำรุดหักพังหมด กรมศิลปากรได้บูรณะปฏิสังขรณ์พระอัฐารศขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2513 ทำให้พระอัฐารศมีรูปพรรณสัณฐานอวบอ้วนตามแบบศิลปรัตนโกสินทร์แทนที่จะบูรณะให้มีรูปทรงและความงดงามอ่อนช้อยเหมือนพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย

2. พระวิหารพระพุทธชินราช เป็นพระวิหารขนาดใหญ่มี 9 ห้อง เช่นเดียวกับพระวิหารพระอัฐารศ แต่มีขนาดเล็กกว่าเล็กน้อย พระวิหารพระพุทธชินราชได้ออกแบบเป็นพิเศษเพื่อประดิษฐานพระพุทธชินราชให้มีความโดดเด่นและงดงามดี โดยมีการลดระดับพื้นพระวิหารกลางที่ลดน้อย ๆ เพื่อให้มองเห็นพระพุทธชินราช ในระยะและในระดับที่พอดีไม่สูงเกินไปจนต้องเงยค้อมมอง เมื่อเรามองดูพระพุทธชินราช จากประตูพระวิหารพระพุทธชินราช แสงสว่างจะตกทอดลงที่องค์พระพุทธชินราชพอดี แสงและเงาจะสะท้อนส่งเสริมให้องค์พระพุทธชินราชดูสดใส สว่างไสวลอยเด่น งดงามจับตาจับใจ ทำให้ผู้ที่ได้เห็นบังเกิดความปิติยินดีประทับใจ ศรัทธา และเลื่อมใสในความงดงามของพระพุทธชินราชอย่างมิรู้ลืมได้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เสด็จมา นมัสการพระพุทธชินราช และเขียนไว้ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟ เมื่อปี พ.ศ. 2435 ว่า "...เมื่อมาถึงความคิดสองสว่างจะต้องสรรเสริญถึงชาวไทยเมื่อครั้งสมัยสุโขทัย ที่วิหารพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลก ฉันไปเห็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2435 เวลานั้นยังไม่ได้ปฏิสังขรณ์แก้ไขให้สว่างดังทุกวันนี้ พอไปถึงประตูวิหารและเข้าไปข้างในดูที่อื่นมืดหมด เห็นแต่องค์พระชินราชตระหง่านงาม เหมือนลอยอยู่ในอากาศ เพราะเรื่องแสงสว่างเข้าทางประตูใหญ่ด้านหน้าแต่ด้านเดียว เมื่อปฏิสังขรณ์แล้วในวิหารไม่มีติดตั้งแต่ก่อนไปกลางวันไม่จับใจอย่างครั้งแรก..."

พระวิหารพระพุทธชินราช เป็นพระวิหารทรงโรง มี 9 ห้อง เป็นสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย พระวิหารมีขนาดกว้าง 8 วา 1 ศอก 1 คืบ ยาว 13 วา สูง 9 วา มีหลังคาคลุมซ้อนกัน 3 ชั้น มีปีกนก 2 ชั้น ไม่มีหน้าต่าง แต่เจาะช่องลมยาวแทน หน้าจั่วเป็นจั่วพรมลูกฟักมี 3 ชั้น และแกะสลักลายไม้เป็นลายประจำยาม มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ทำเป็นนาคสดุ้ง มีมุมพะไลด้านหน้า มีสิงห์ศิลาศิลปะนครวัด ตั้งประดับอยู่ด้านหน้าของพระวิหาร 1 คู่

ภายในพระวิหารพระพุทธชินราช มีเสานานร่วมในประธาน 2 แถว เป็นเสากลมขนาดใหญ่ แถวละ 7 ต้น มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 1.20 เมตร มีเสารับชายคาอีก 2 แถว 7 ต้น มีเส้นผ่าศูนย์กลาง .90 เมตร ซึ่งเป็นเสากลมเหมือนกันแต่มีขนาดเล็กกว่าเสาแต่ละต้นเขียนลายทอง ฝาเพดานทาสีแดงชาด ประดับด้วยลายจำหลักดอกไม้แบบดาวล้อมเดือน เสาคู่หน้าพระพุทธชินราชมีไม้แกะสลักวงมั่งลงรักปิดทอง ที่ผนังหุ้มกลองด้านหน้าพระวิหารทั้งสองข้างได้เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยใด ด้านซ้ายเขียนภาพพระพุทธประวัติ ส่วนด้านขวาเขียนภาพพระมหาเวสสันดรชาดก ฝาผนังด้านข้างสูงประมาณ 3 ศอก 1 คืบ เจาะช่องลมยาวแทนหน้าต่างห้องละ 6 ช่องเขียนภาพจิตรกรรมเป็นรูปเทวดาทรงเครื่อง นั่งพับเพียบพนมมือนมัสการพระพุทธชินราชทุกห้องห้องละ 3 องค์ ผนังด้านหลังภาพเทวดาเขียนลายดอกไม้ร่วง ฝาผนังหุ้มกลองด้านหลังองค์พระพุทธชินราชทาสีดำ เขียนภาพเทวดาเหาะพนมมือนมัสการพระพุทธชินราช 2 องค์ (ข้างละ 1 องค์) เขียนด้วยสีทอง ผนังที่เหลือเขียนภาพลายดอกไม้ร่วงด้วยสีทองบนพื้นดำ สีดำของพื้นผนังขับให้ภาพเทวดาและลายดอกไม้ร่วงเป็นดอกมณฑาสวรรค์ ดูสดใสงดงามมาก

พระวิหารพระพุทธชินราช มีโบราณวัตถุที่เป็นศิลปวัตถุที่มีความงามล้ำค่า ได้แก่ พระพุทธชินราช บานประตูประดับมุก และธรรมาสันเทศน์ และธรรมาสันสวด ฯลฯ

3. พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการถวายเกียรติคุณยกย่องให้เป็นพระพุทธรูปที่งดงามที่สุดในประเทศไทย และงดงามที่สุดในโลก พระพุทธชินราชจึงเป็นสิ่งสำคัญและมีค่าที่สุดของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้เสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธชินราช และทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ไว้ในหนังสือเที่ยวเมืองพระร่วงว่า "...นอกจากสถานที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ ก็ไม่มีอะไรที่แปลกน่าดูอีกในเมืองพิษณุโลก เมืองก็ใหญ่แต่ช่างมีชิ้นดี ๆ เหลืออยู่น้อยจริง ๆ แต่มีชิ้นสำคัญอยู่พร้อมจะแก่น้ำของเมืองได้ดียิ่ง กล่าวคือพระพุทธชินราช ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานักแล้วไม่ได้เคยรู้สึก ว่า ดูปลื้มใจจำเริญตาเท่าพระชินราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะนักหนาวิหารพอเหมาะ กับพระดีที่สุดได้ถนัด และองค์พระก็ตั้งต่ำพอดูได้ตลอดองค์ ไม่ต้องเข้าไปดูจ่อเกินไปและไม่ต้องแวงนาคอตั้งป่าแลดูพระนาสิกพระ ยิ่งพิศไปยิ่งรู้สึกยินดีว่าไม่เชื่องลงมาเสียจากที่นั่น ถ้าพระพุทธชินราชยังคงอยู่ที่พิษณุโลกตราบใด เมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั้น ถึงในเมืองพิษณุโลก จะไม่มีชิ้นอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้แม้แต่พระพุทธชินราชเหลืออยู่แล้วยังคงจะอดได้อยู่เสมอว่า มีของควรดูควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ หรือจะว่าในเมืองไทยทั้งหมดก็ได้..."

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย มีหน้าตักกว้าง 5 ศอก 1 คืบ 5 นิ้ว 7 ศอก ตั้งอยู่บนฐานชุกชี มีลายปูนปั้นเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงาย เดิมพระพุทธชินราช มิได้มีการลงรักปิดทอง มีหลักฐานการปิดทองครั้งแรก ในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ คราวเสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธชินราช ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระยาปรมาลุนีสุทนต์มณี มีความว่า

"...พ.ศ. 2146 สมเด็จพระเอกาทศรถ เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราชตรัสให้เอาทองนพคุณ เครื่องราชูปโภคทำเป็นทองประหาสี แล้วทรงปิดพระพุทธชินราชด้วยพระหัตถ์เสริจสมบุรณ์ ก็แต่งการฉลองเล่นมหรสพบูชาสักการะ 7 วัน 7 คืน เป็นมโหฬารนักหนา..."

พระพุทธชินราช มีข้อเรือนแก้วแกะสลักได้ลงรักปิดทอง ที่มีความประณีตอ่อนช้อยงดงาม ช่วยเน้นให้พระวรกายของพระพุทธชินราชงดงามเด่นชัดยิ่งขึ้น พระพุทธชินราชเป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย แต่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจาก พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยแบบคลาสสิก เพราะ มีพระเกศรัศมียาวเป็นรูปเปลวเพลิง วงพระพักตร์ค่อนข้างกลม ไม่ยาวรีเหมือนผลไม้ เช่น พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย เดิมมีพระอุณาโลมฝังด้วยแก้วผลึกอยู่ระหว่างพระขนง ต่อมาแก้วผนึกเมื่อนี้สูญหายไป ชุนสุธาธิพัธรัง (ตื้นเซ่งหลี) พร้อมด้วยผู้มีจิตศรัทธาได้บริจาคเงิน ซื้อเพชร 1 เม็ด หน้า 1 กะรัต ราคา 104 บาทถว้นมาประดับที่พระอุณาโลมพระพุทธชิน

ราช เมื่อปี พ.ศ. 2478 พระพุทธชินราชมีพระหัตถ์ทั้งสี่ยาวเสมอกัน ฝ่าพระบาทแบนราบ พระบาทยาว พระบาทค่อนข้างแคบ พระวรกายอวบถ้วน มีสังฆาฏิยาวปลายหยักเป็นแฉกเขี้ยวตะขาบ หลังพระเพลาด้านขวามีรูปอาฬวกยักษ์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ส่วนที่พระเพลาซ้าย มีรูปทำเวสสุวัณ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ เช่นเดียวกัน

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย ที่มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษต่างไปจากพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัยแบบอื่น ๆ อย่างชัดเจน ประกอบกับพระพุทธชินราช ชาติหลักฐานการสร้างที่ชัดเจนว่าสร้างขึ้นในยุคสมัยใด จึงยากต่อการสันนิษฐานถึงกาลเวลาในการสร้างได้อย่างแน่นอน นักโบราณคดีที่สำคัญได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และ เอ.บี.กริลเวิร์ด จึงได้จัดพระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย หมวดพิเศษ คือ หมวดพระพุทธชินราช

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการถวายเกียรติคุณยกย่องให้เป็นพระพุทธรูปที่งดงามที่สุดในประเทศไทย และงดงามที่สุดในโลก พระพุทธชินราชจึงเป็นสิ่งสำคัญและมีค่าที่สุดของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้เสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธชินราช และทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ไว้ในหนังสือเที่ยวเมืองพระร่วงว่า “.....นอกจากสถานที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ ก็ไม่มีอะไรที่แปลกนำดูอีกในเมืองพิษณุโลก เมืองก็ใหญ่แต่ขางมีขันติ ๆ เหลืออยู่น้อยจริง ๆ แต่มีชิ้นสำคัญอยู่ที่แก่น้ำของเมืองได้ดียังยิ่ง กล่าวคือ พระพุทธชินราช ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานักแล้วไม่ได้เคยรู้สึกว่าคุณสมบัติใจจำเริญตาเท่าพระชินราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะนักหนาวิหารพอเหมาะกับพระดีที่ดูได้ถนัด และองค์พระก็ตั้งต่ำพอดูได้ตลอดองค์ ไม่ต้องเข้าไปดูจ่อเกินไปและไม่ต้องแหงนคอตั้งบ่าและดูพระนาสิกพระ ยิงพิศไปยังรู้สึกยินดีว่าไม่เชยลงมาเสียจากที่นั่น ถ้าพระพุทธชินราชยังคงอยู่ที่พิษณุโลกตราบดี เมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั้น ถึงในเมืองพิษณุโลก จะไม่มีชิ้นอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้แม้แต่พระพุทธชินราชเหลืออยู่แล้วยังคงหวดได้อยู่เสมอว่า มีของควรดูควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ หรือจะว่าในเมืองไทยทั้งหมดก็ได้.....”

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย มีหน้าตักกว้าง 5 ศอก 1 คืบ 5 นิ้ว สูง 7 ศอก ตั้งอยู่บนฐานชุกชี มีลายปูนปั้นเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงาย เดิมพระพุทธชินราช มิได้มีการลงรักปิดทอง มีหลักฐานการปิดทองครั้งแรก ในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ คราวเสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธชินราช ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส มีความว่า

".....พ.ศ. 2146 สมเด็จพระเอกาทศรถ เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราชตรัสให้เอาทองนพคุณ เครื่องราชูปโภคทำเป็นทองประเทงสี แล้วทรงปิดพระพุทธชินราชด้วยพระหัตถ์เสร็จ สมบูรณ์ ก็แต่งการฉลองเล่นมหรสพบูชาสักการะ 7 วัน 7 คืน เป็นมโหฬารหนักหนา....."

พระพุทธชินราช มีจุ่มเรือนแก้วแกะสลักได้ลงรักปิดทอง ที่มีความประณีตอ่อนช้อยงดงาม ช่วยเน้นให้พระวรกายของพระพุทธชินราชงดงามเด่นชัดยิ่งขึ้น พระพุทธชินราชเป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย แต่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจาก พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยแบบคลาสสิก เพราะ มีพระเกศรัศมียาวเป็นรูปเปลวเพลิง วงพระพักตร์ค่อนข้างกลม ไม่ยาวรีเหมือนผลมะตูม เช่น พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย เดิมมีพระอุณาโลมฝังด้วยแก้วผลึกอยู่ระหว่างขนง ต่อมาแก้วนี้แตกแตกนี้สูญหายไป ชุนสุธาธิพัธราภ (ต้นเซ่งหลี) พร้อมด้วยผู้มีจิตศรัทธาได้บริจาคเงิน ซื้อเพชร 1 เม็ด หนัก 1 กระรัต ราคา 104 บาทถว้นมาประดับที่พระอุณาโลมพระพุทธชินราช เมื่อปี พ.ศ. 2478 พระพุทธชินราชมีพระหัตถ์ทั้งสองยาวเสมอกัน ฝ่าพระบาทแบนราบ พระบาทยาว พระบาทค่อนข้างแคบ พระวรกายอวบอ้วน มีสังฆาฏียาวปลายหยักเป็นแฉกเขียวตะขบ หลังพระเพลาด้านขวามีรูปอาฬวกยักษ์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ส่วนที่พระเพลาด้านซ้าย มีรูปทำเวสสุวรรณ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ เช่นเดียวกัน

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย ที่มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษต่างไปจากพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัยแบบอื่น ๆ อย่างชัดเจน ประกอบกับพระพุทธชินราช ชาติหลักฐานการสร้างที่ชัดเจนว่าสร้างขึ้นในยุคสมัยใด จึงยากต่อการสันนิษฐานถึงกาลเวลาในการสร้างได้อย่างแน่นอน นักโบราณคดีที่สำคัญ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และ เอ.บี.กริลเวิร์ด จึงได้จัดพระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปศิลปะสมัยสุโขทัย หมวดพิเศษ คือ หมวดพระพุทธชินราช

พระพุทธชินราช เป็นพระพุทธรูปสำคัญที่พระมหากษัตริย์ไทย ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หลายพระองค์ ได้เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราช ดังที่สุนท ขามพูนท ได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมไว้ มีดังนี้

พ.ศ. 1933 สมเด็จพระราเมศวร พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้เสด็จกลับจากการทำศึกที่ทรงได้รับชัยชนะศึก ในสงครามตีเมืองเชียงใหม่ ยกทัพมาถึงเมืองพิษณุโลก ได้เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราช ทรงเปลื้องเครื่องต้นนำสักการะบูชาสมโภชเป็นเวลา 7 วัน

พ.ศ. 2372 กรมพระราชวังบวรมหาดัศกดิพลเทพ อัญเชิญพระพุทธชินสีห์ลงแพล่องไปประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ส่วนพระศรีศาสดานั้น เจ้าอาวาสวัดบางอ้อยช้าง เชิญลงไปที่วัดบางช้างก่อน ต่อมาสมเด็จพระยามหาพิชัยญาติเชิญไปไว้

วัดประดู่ ครั้นในปี พ.ศ. 2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศมหาวิหาร

พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราช ทรงเปลื้องกำไลหยกจากพระกรสวมนิ้วพระหัตถ์พระพุทธชินราช และบูชาบายศรีปั้นด้วยรักปิดทองสำหรับ 1 ปิดเงินสำหรับ 1 กับต้นไม้ทองเงิน เครื่องสักการะตามสมควร

พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือประทับที่เมืองพิษณุโลก ทรงกระทำพิธีเททองหล่อจำลองพระพุทธชินราช เพื่อเป็นพระประธาน ณ วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพมหานคร

พ.ศ. 2458 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมานมัสการสมโภชพระพุทธชินราช

พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชวราภรณ์ แก่พระพุทธชินราช

พ.ศ. 2501 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เสด็จมานมัสการพระพุทธชินราช ถวายเครื่องราชสักการะตามพระราชประเพณี

4. บานประตูประดับมุก เป็นบานประตูพระวิหารพระพุทธชินราช บานประตูมีขนาดใหญ่ 2 บานคู่ มีขนาดกว้าง 1 เมตร สูง 4.50 เมตร บานประตูคู่นี้นักโบราณคดีได้ยกย่องว่าเป็นบานประตูประดับมุกโบราณ ที่งดงามที่สุดในประเทศไทย บานประตูประดับมุกคู่นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งเสวยราชย์ ระหว่าง พ.ศ. 2275 ถึง พ.ศ. 2301 ทรงมีพระราชศรัทธา สร้างถวายพระพุทธชินราช แทนบานประตูไม้จันทน์ของเดิม ซึ่งทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำไปเป็นบานประตูพระวิหาร พระแท่นศิลาอาสน์ ที่จังหวัดอุดรดิตถ์ บานประตูประดับมุกได้ประดิษฐ์เป็นรูปวงกลม ล้อมรอบภาพสัตว์หิมพานต์ทั้งสองพาน มีลายเหมือนกัน โดยหันหน้าเข้าหากัน มีขนาดเท่ากันทั้ง 2 บาน ลายรูปวงกลมล้อมภาพสัตว์หิมพานต์ประดับที่บานประตู มีบานละ 9 วง รวม 18 วง ภาพสัตว์หิมพานต์เรียงจากบนบานประตูถึงด้านล่างของบานประตูมี พระยาครุฑ พระยาकिनร พระยาหงส์ พระยาวานร (กระบี่คู่) พระยาราชสีห์ พระยาเศรษฐี พระยามังกร พระยาพยัคฆราช และพระยานาคราช ประกอบลายช่อกลั่นในวงกลมลายฉลุแปะ มีกนกนกยูงข้างประกอบช่องไฟระหว่างวงกลมแต่ละอัน ด้านบนขอบประตูประดิษฐ์เป็นลายกรวยเชิง มีลายประจำยามก้ามปูประดับรอบขอบบานประตูทั้งหมด ตรงกลางบานประตูมีนมอกเลา ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ประดิษฐ์เป็นภาพพญามานแบบนุชบก ในนุชบกมีภาพพระอุณาโลม ซึ่งเป็น

สัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้าประดิษฐานอยู่ที่ข้างด้านมุขบมมีภาพฉัตรชุมสาย ซึ่งเป็นเครื่องสูงสำหรับพระมหากษัตริย์ หรือพระมหากษัตริย์พรตราช ที่อกเลาด้านล่างบานประตูประดิษฐานเป็นภาพยักษ์ถือกระบองออกทำสำแดงฤทธิ์อย่างสวยงาม บานประตูประดับมุกคู่นี้มีความประณีตเรียบร้อย สวยงาม การออกแบบและการจัดลวดลาย และมีมือการฝังมุกจัดได้ว่า มีความงามอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีที่ใดจะเปรียบเทียบได้ บานประตูประดับมุกฝีมือช่างชั้นครูสมัยกรุงศรีอยุธยา คู่นี้จัดเป็นงานแม่แบบของสกุลช่างมุกในสมัยต่อมาได้เป็นอย่างดี หลวงศิลาศิลปกรรม ได้สันนิษฐานว่า บานประตูประดับมุกคู่นี้ น่าจะเป็นต้นแบบประตูประดับมุก บานกลางของพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร

บานประตูประดับมุกพระวิหารพระพุทธชินราชนี้ ที่ขอบบานประตูด้านขวามีจารึกระบุหลักฐานการสร้างว่า

ศุภมัสดุ พุทธศักราช 2299 พระพรรษา วันจันทร์ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 10 ปีกุนสัพทศ พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งให้เขียนลายมุกบานประตูพระวิหาร ณ วัดพระศรีมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก ช่าง 130 คน ถึง ณ วันพฤหัสบดีขึ้น 4 ค่ำ เดือน 11 ปีกุน สัพทศ ลงมือทำมุก 5 เดือน 20 วันสำเร็จ พระราชทานช่างผู้ทำการมุกทั้งปวง เสื้อผ้า รูปพรรณ ทอง เงิน และเงินตราเป็นอันมากเลี้ยงวันละ 2 เฟลา ค่าเลี้ยงมิได้คิดในพระราชทานด้วย คิดแต่บำเหน็จประตูหนึ่งเป็นเงินตรา 26 ชั่ง

5. กลองมโหระทึก ในพระวิหารพระพุทธชินราช บริเวณหน้าพระพุทธชินราช ได้ตั้งกลองมโหระทึก ห่อด้วยทองสัมฤทธิ์ 2 ใบ กลองมโหระทึกนี้เป็นกลองโบราณ ซึ่งเป็นศิลปกรรมในยุคสัมฤทธิ์

6. ธรรมาสันสวด ตั้งอยู่เบื้องขวาของพระพุทธชินราชเป็นธรรมาสันขนาดใหญ่สำหรับให้พระภิกษุสงฆ์นั่งสวดมนต์ได้ 4 รูป ธรรมาสันสวดหลังนี้ เป็นฝีมือช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใด คงจะนำมาถวายเป็นพระพุทธรูป ธรรมาสันสวดหลังนี้ มีสภาพที่สมบูรณ์ดีเยี่ยมลวดลายต่าง ๆ จำหลักลงรักปิดทองและส่องกระจกอย่างงดงาม หลังคาเป็นแบบจัตุรมุข มียอดเป็นปราสาท มีมุขประเปิด สันหลังคาประดับบราลีเรียงลาย ชายชามิรูปกรเบื้องเชิงชาย เพดานจำหลักสวดเป็นรูปดาวล้อมเดือนฐานและหลังคา มีรูปทรงเป็นรูปทรงเป็นเส้นอ่อนโค้งทำอย่างสวยงามมาก ธรรมาสันสวดหลังนี้เป็นธรรมาสันสวดที่มีความงดงามและมีคุณค่ายิ่งชิ้นหนึ่งของชาติไทย

7. ธรรมมาสน์เทศน์ ตั้งอยู่เบื้องซ้ายของพระพุทธชินราช ธรรมมาสน์เทศน์หลังนี้เป็นธรรมมาสน์เทศน์ขนาดใหญ่ สำหรับให้พระภิกษุสงฆ์นั่งแสดงพระธรรมเทศนา ธรรมมาสน์เทศน์เป็นฝีมือช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง สภาพของพระธรรมมาสน์เทศน์มีสภาพที่สมบูรณ์ดีเยี่ยม มียอดทรงมณฑปทรงสูง มีบันไดทำเป็นดอกบัวชุก้าน 2 ดอก บันไดชั้นล่างสุดประดิษฐ์เป็นรูปกวางหมอบ ที่ราวบันไดทำเป็นรูปพระยานาค ที่มุมฐานธรรมมาสน์ย่อมุม ประดับด้วยกระจังเปลวเพลิงแกะสลักด้วยไม้ลงรักปิดทองตรงกลางฐาน 3 ด้าน มีพระยาครุฑจับพระยานาคแกะสลักด้วยไม้ลงรักปิดทอง ฝีมือประณีต อ่อนช้อย เรียบร้อยและสวยงามมาก ธรรมมาสน์เทศน์หลังนี้เป็นธรรมมาสน์เทศน์ที่มีความงดงามและมีคุณค่าอย่างชิ้นหนึ่งของชาติไทย

8. พระวิหารพระพุทธชินสีห์ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระปรางค์ พระวิหารพระพุทธชินสีห์เป็นพระวิหารแบบทรงโรง มีขนาดเล็กกว่าพระวิหารพระพุทธชินราช คือ เป็นพระวิหารขนาด 4 ห้อง มีความกว้าง 13 เมตร ยาว 17 เมตร สูง 15.90 เมตร พระวิหารพระพุทธชินสีห์ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธชินสีห์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัยหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ศิลปะสมัยสุโขทัย พระพุทธชินสีห์สร้างคราวเดียวกับพระพุทธชินราชแล้วพระศรีศาสดา พระพุทธชินสีห์ได้ประดิษฐานอยู่ที่พระวิหารพระพุทธชินสีห์มาจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2372 ทรงโปรดเกล้าฯ รับสั่งให้กรมพระราชวังบวรมหาดัศดุสิตพลเสพ ไปเชิญพระพุทธชินสีห์ลงแพล่องมากรุงเทพมหานครแล้ว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานไว้ ณ วัดบวรนิเวศวิหารมหาวินาร และทรงปิดทองใหม่ทั้งองค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2513 : 48) รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือ พระราชปรารภ เรื่องพระพุทธชินราช ได้กล่าวถึงการเชิญพระพุทธชินสีห์ไว้ในกรุงเทพมหานครว่า

“.....มีคำเล่ากันทั่วกันนี้ว่าเมื่อเชิญออกจากพระวิหารนั้น ราษฎรพากันเฝ้าเฝ้าเฝ้าร้องไห้เป็นอันมาก เจียบเหงาหงาดไปทั้งเมือง เหมือนศพลงเรือน และตั้งแต่นั้นมาฝนก็แล้งไปถึง 3 ปี ชาวเมืองพิษณุโลกได้รับความยากยับไปเป็นอันมาก ตั้งแต่พระพุทธชินสีห์ลงมาถึงกรมพระราชวังบวรมหาดัศดุสิตพลเสพ ก็ทรงพระประชวรพระโรคน้ำมาน ได้ปีเศษก็เสด็จสวรรคต ราษฎรพากันกล่าวว่าเพราะเหตุที่พาไปเชิญพระพุทธชินสีห์ อันเป็นศิริของเมืองพิษณุโลกลงมานั้น.....”

ส่วนที่ฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระพุทธชินสีห์มาแต่เดิม ต่อมาได้มีการปั้นพระพุทธรูปด้วยการก่ออิฐถือปูนขึ้นมาใหม่ และถวายพระนามว่า พระพุทธชินสีห์ ปัจจุบันพระวิหารพระพุทธชินสีห์ กรมศิลปากรได้ใช้เป็นที่ตั้งแสดงโบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่พบในสถานที่ต่าง ๆ ในจังหวัด

พิษณุโลก เช่น พระพุทธรูป พระพิมพ์ เครื่องถ้วยสังคโลก เครื่องถ้วยลายคราม เครื่องแก้ว และ งาช้าง เป็นต้น

9. พระวิหารพระศรีศาสดา ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระปรางค์ พระวิหารเป็นแบบทรงโรง มีขนาดเล็กกว่าพระวิหารพระพุทธชินราช และมีขนาดใกล้เคียงกับพระวิหารพระพุทธชินสีห์ คือ เป็นพระวิหารที่มีขนาด 4 ห้อง มีความยาว 13 เมตร ความกว้าง 17 เมตร สูง 15 เมตร พระวิหารพระศรีศาสดาเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศาสดา ซึ่งเป็นพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ศิลปะสมัยโขทัย พระศรีศาสดามีขนาดหน้าตักกว้าง 5 ศอก 1 คืบ 6 นิ้ว ตามประวัติการสร้างระบุว่า พระศรีศาสดาสรางครวเดียวกันกับพระพุทธชินราชและพระพุทธชินสีห์ พระศรีศาสดาคงจะประดิษฐานอยู่ในพระวิหารนี้มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ปี พ.ศ.ใด ไม่ปรากฏ เจ้าอาวาสวัดบางอ้อยช้าง ได้อัญเชิญพระศรีศาสดาลงแพล่องไปไว้ที่วัดบางอ้อยช้างก่อนต่อมาสมเด็จพระยามหาพิชัยญาติเห็นว่า พระศรีศาสดาเป็นพระสำคัญและมีความงดงามจึงได้อัญเชิญพระศรีศาสดาไปประดิษฐานที่วัดประดู่ หรือวัดพิชัยญาติ ซึ่งเป็นวัดที่สร้างขึ้น ครั้งถึง ปี พ.ศ. 2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้เสด็จเล็งถวัลยราชสมบัติ ทรงมีพระราชดำริว่า พระศรีศาสดาเป็นพระสำคัญไม่ควรอยู่ในวัดราษฎร์ จึงได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระศรีศาสดาไปไว้ที่พระวิหารวัดบวรนิเวศมหาวิหาร ในปีกนิเบญจศก จุลศักราช 1225 หรือปี พ.ศ. 2406 ส่วนที่ฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระศรีศาสดามาแต่เดิม ณ พระวิหารพระศรีศาสดา ต่อมา ได้มีการปั้นพระพุทธรูป ด้วยการก่ออิฐถือปูนขึ้นมาใหม่และถวายพระนามว่า พระศรีศาสดา ปัจจุบันพระวิหารพระศรีศาสดา กรมศิลปากรได้ใช้เป็น ที่เก็บรักษาโบราณวัตถุและศิลปวัตถุ เช่น พระพุทธรูป แม่พิมพ์พระพิมพ์ และศิระโขลงโบราณ สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2469 คราวที่เสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธชินราช เมื่อวันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2469

10. พระวิหารรายและพระวิหารทิศ มีพระวิหารรายและพระวิหารทิศอยู่โดยรอบพระปรางค์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก มีพระวิหารราย 2 ชั้น โดยรอบทั้งสี่ด้าน มีขนาดกว้าง 11.50 เมตร ยาว 84 เมตร สูง 4 เมตร วิหารรายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย และปางสมาธิ มีทั้งหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ และปูนปั้นซึ่งมีทั้งพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งสิ้น 220 องค์ พระวิหารรายทางด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก กรมศิลปากรใช้เป็นที่ตั้งพิพิธภัณฑ์สถาน

แห่งชาติพระพุทธชินราช ส่วนพระวิหารประจำทิศมี 2 ทิศ คือ ทิศเหนือมีพระวิหารพระพุทธชินราช และทิศใต้ มีพระวิหารพระศรีศาสดา

11. พระวิหารพระสังกัจจายน์ ตั้งอยู่ระหว่างพระวิหารรายชั้นนอกและพระวิหารรายชั้นใน อยู่ทางทิศใต้ของพระวิหารพระพุทธชินราช พระวิหารพระสังกัจจายน์ เป็นพระวิหารทรงโรง สร้างด้วยไม้สัก พระวิหารหลังเก่าซึ่งมีขนาดเล็กมีความกว้าง 5 เมตร ยาว 9.50 เมตร สูง 2.50 เมตร ภายในพระวิหาร ประดิษฐานพระสังกัจจายน์ พระพุทธสาวก พระสังกัจจายน์ ก่ออิฐถือปูนปั้นมีรูปทรงอ้วนเตี้ย พระอุทรใหญ่ มีขนาดใหญ่ตักกว้าง 3 ศอก 5 นิ้ว สูง 2 ศอก 8 นิ้ว พระพักตร์ยิ้มแย้มแจ่มใส มีอารมณ์ดีหน้าพระวิหารพระสังกัจจายน์มีระฆังหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ 2 ใบ ระฆังใบที่อยู่ทางทิศใต้เป็นระฆังที่มีจารึกระบุปีที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2275 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศระฆังใบนี้เป็นระฆังที่มีความงดงามมาก ที่จุกระฆังประดับด้วยพระยานาค 4 ตน และที่ราวแขวนระฆังนั้น ประดับด้วยพระยาครุฑ 2 ตน พระยานาคและพระยาครุฑนี้ มีมือหล่อด้วยช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาที่สร้างด้วยความประณีต เรียบร้อย สวยงามมาก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธชินราช และได้กล่าวถึงระฆังใบนี้ไว้ในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2444 ว่า

".....มีระฆังหล่อที่แขวนไว้เป็นรูปครุฑงามดี แต่เสียงไม่สู้เพราะเป็นของในครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คราวเดียวกับบานประตูมุก....."

ส่วนระฆังอีกใบหนึ่ง เป็นระฆังที่หล่อขึ้นใหม่ ฝีมือไม่ประณีตเรียบร้อยสวยงามเหมือนระฆังใบแรก

12. พระวิหารพระปฏิมาภอาระ เป็นพระวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐาน พระพุทธปฏิมา มีวิหาร 4 หลัง คือ พระวิหารทิศเหนือ 1 หลัง พระวิหารทิศตะวันออกเฉียงเหนือ 1 หลัง (พระวิหารหลวงพ่อคง) พระวิหารทิศใต้ 1 หลัง และพระวิหารตะวันออกเฉียงใต้ 1 หลัง (พระวิหารหลวงพ่อขาว) พระวิหารปฏิมาภอาระ เป็นพระวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธปฏิมาในสมัยโบราณ โดยนิยมสร้างเป็นพระวิหารทรงสูง ขนาดกว้าง 5 เมตร ยาว 7 เมตร สูง 5 เมตร ก่อพื้นสูง และก่อผนังด้วยอิฐถือปูน มีช่องลมยาวแทนหน้าต่าง ภายในประดิษฐานพระพุทธปฏิมา ขนาดหน้าตักกว้าง 2 เมตร สูง 3 เมตร ปางมารวิชัย ก่อด้วยอิฐถือปูนนั้นเป็น

พระพุทธรูปมีขนาดใหญ่ไล่เลี่ยกันทั้ง 4 องค์ พระวิหารหลวงพ่อคง และพระวิหารหลวงพ่อขาว ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์แล้ว ส่วนพระวิหารอีก 2 หลัง ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือและทิศใต้ของพระวิหารพระพุทธชินราช ยังไม่ได้บูรณปฏิสังขรณ์

13. **พระวิหารพระเจ้านิพพาน** ตั้งอยู่ทางด้านหน้า ของพระวิหารพระศรีศาสดา พระวิหารพระเจ้านิพพานเป็นพระวิหารทรงโรง สถาปัตยกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา ขนาดเล็ก มี 4 ห้อง มีขนาดกว้าง 4 วา 1 ศอก ยาว 8 วา 3 ศอก สูง 4 วา หลังคามีสันเดียวมีปีกนก มุงด้วยกระเบื้องเกล็ดพระยานาคด้านหน้ามีประตูเข้าออก 2 ประตู ด้านข้างมีหน้าต่างด้านละ 3 คู่ ภายในวิหารประดิษฐาน พระพุทธรูปปั้นปางมารวิชัย 3 องค์ ตรงกลางพระวิหารทำเป็นหีบ ประดิษฐานพระบรมศพสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งอยู่บนพระจิตกาธาน ที่หีบทางด้านใต้มีพระพุทธรูปคู่นอกออกมาจากพื้นหีบ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางพิเศษ ที่มีความแตกต่างจากปางอื่น เพราะเป็นพระพุทธรูปปางสำแดงพุทธปาฏิหาริย์ยืนพระพุทธรูปทั้งสองข้าง ออกมาจากหีบ ประดิษฐานพระบรมศพ ให้พระมหากษัตริย์ได้ถวายบังคมเป็นครั้งสุดท้าย รอบพระจิตกาธาน มีรูปพระพุทธรูป 5 รูป นั่งชันเข่าประนมมือ มีท่าทางเศร้าโศกอาลัยอาวรณ์ ในการเสด็จดับขันธปรินิพพานของ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง

14. **พระวิหารพระเหลือ** เป็นพระวิหารขนาดเล็ก มีฐานสูง ตั้งอยู่ด้านหน้าพระวิหารพระพุทธชินราช พระวิหารมีขนาดกว้าง 3 เมตร ยาว 5 เมตร สูง 3 เมตร พระวิหารพระเหลือหันหน้าไปทางทิศเหนือ ภายในพระวิหารเป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดเล็ก หน้าตักกว้าง 20 นิ้ว สูง 22 นิ้ว มีนามว่า พระเหลือ หรือ พระเสลันตปฏิมา ซึ่งตามตำนานกล่าวว่า พระพุทธรูปองค์นี้สร้างขึ้นมาจากเศษทองสัมฤทธิ์ที่เหลือจากการหล่อพระพุทธรูปชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศรีศาสดา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงสันนิษฐานขัดแย้งกับตำนานไว้ ในหนังสือศาสน์สมเด็จพระนิตยภัตวันต์ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2445 เรื่องข้อสันนิษฐานการสร้างพระพุทธรูปชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศรีศาสดา ว่า

“.....พระเหมือนกัน แต่องค์ที่อยู่ในใจ ได้พูดทางที่ตรัสไว้เหมือนกัน แต่องค์ที่อยู่ในฤๅได้ตันโพธิ์เดี๋ยวนี้ เก่ากว่าพระชินสีห์แน่ จะเป็นพระเหลือไปไม่ได้เลย.....”

พระวิหารพระเหลือนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จพระบรมชนกนาถมานมัสการพระพุทธรูปชินราช ทรงมีพระราชศรัทธาบริจาคพระราชทรัพย์บูรณปฏิสังขรณ์

พระวิหารพระเหลือ ที่ชำรุดทรุดโทรมให้มีความสมบูรณ์ดี ดังปรากฏรูปตราพระเกี้ยว ซึ่งเป็นตราสัญลักษณ์ประจำพระองค์ ประดิษฐานอยู่บนหน้าบันของพระวิหารพระเหลือมาจนปัจจุบัน

15. พระอุโบสถ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระปรางค์ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก พระอุโบสถหันหน้าไปทางทิศตะวันออกมีขนาด 5 ห้อง กว้าง 11 เมตร ยาว 28.70 เมตร สูง 7.70 เมตร พระอุโบสถเป็นสถาปัตยกรรมทรงโรงมีมือข้างซ้ายยกทรงศรีอยุธยา ด้านหน้ามีมุข ด้านหลังกว้างกว่าด้านหน้า มีหลังคาคลุม และมีปีกนกคลุม หลังคามุงด้วยกระเบื้องเกล็ดพระยานาค มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ภายในอุโบสถมีเสานานร่วมในประธาน 2 แถวรอบพระอุโบสถมีหน้าต่างด้านละ 4 คู่ ด้านหน้ามีประตู 2 ประตู พระประธานในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่ ปางมารวิชัย ศิลปะสมัยสุโขทัย มีหน้าตักกว้าง 4 ศอก 1 คืบ 5 นิ้ว สูง 2 วา 3 ศอก 6 นิ้ว มีพระพักตร์กลมป้อม งดงามมาก มีพระอุณาโลมและพระเกศเปลวเพลิงยาว ด้านซ้ายมีพระโมคคัลลาน์ และด้านขวามี พระสารีบุตรยืน ประณมมืออยู่ เบื้องหน้าพระประธานรอบพระอุโบสถมี กำแพงแก้วล้อมรอบ มีใบเสมาหินชนวนคู่ตั้งอยู่บนฐานเสมา ศิลปะสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น

เสนอ นิลเดช ได้เขียนเรื่องพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก ไว้ในหนังสือ สองแคววันวาน พิษณุโลกวันนี้ว่า

“โบสถ์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เป็นโบสถ์แบบอยุธยา แบบห้าห้องมีมุขหน้าเป็นมุขโถง ตอนท้ายโบสถ์หุ้มกลอง ด้านหลังย่อเป็นจระนำ ประดิษฐานพระประธานการวางผังโบสถ์ภายในดี เสานานร่วมในเรียงสองแถว ตามรูปนอกที่เห็นในปัจจุบันโบสถ์ได้ถูกซ่อมใหม่ มุมด้านหน้าเป็นมุขโถง ส่วนด้านหลังเป็นมุขมีหลังคาปีกนกตั้งเสารับหลังคาพะไล”

พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก สันนิษฐานว่าคงจะสร้างครั้งแรกในสมัยสุโขทัย ในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 พระยาสิทธิ และคงจะมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ครั้งสำคัญ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จนมีสภาพดีมาจนถึงปัจจุบันนี้

16. มณฑปพระพุทธบาท ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ของพระวิหารอัฐารศ มณฑปพระพุทธบาท เป็นมณฑปรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีขนาดกว้างยาว 9.80 เมตร สูง 5 เมตร ตั้งอยู่บนฐานสูง .70 เมตร มีหลังคาทรงสูง มีประตูทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ ด้านละ 1 คู่ หน้าต่างทางด้านทิศตะวันออกและทางด้านทิศตะวันตกด้านละ 1 คู่ หน้าต่างทางด้านทิศตะวันออกและ

ทางด้านทิศตะวันตกด้านละ 1 คู่ ภายในมณฑปพระพุทธบาทเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธบาทจำลอง มีขนาดกว้าง ๑๓ นิ้ว ยาว 4 ๑/๒ ศอก

สงวน รอดบุญ ได้สันนิษฐานว่า "อาจเป็นไปได้ที่สถานที่นี้ เคยเป็นแหล่งประดิษฐานพระบาทคู่สมัยสุโขทัยตอนปลาย ซึ่งเป็นรอยพระบาททั้งเบื้องซ้ายและเบื้องขวา ขนาดกว้าง 2.17 เมตร ยาว 3.60 เมตร ซึ่งพระมหาธรรมราชาที่ 4 โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1970 โดยผู้สลักคือ พระสิริสมุทรสังฆนายก ได้แบบอย่างมาจากรอยพระพุทธรูป ซึ่งพระวิทวัสเถระได้นำมาจากลังกาที่ปี ในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 พระยาสิทธิ ซึ่งรอยพระบาทดังกล่าวนี้ กรมพระราชวังบวรมหาคัศคิพลเสพ ทรงนำไปจากเมืองพิษณุโลก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และได้นำไปประดิษฐานไว้ในวัดบวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวร ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชะลอไปประดิษฐาน ณ วัดบวรนิเวศมหาวิหาร เมื่อ พ.ศ. 2452 และยังอยู่ที่นั่นจนถึงบัดนี้"

เมื่อพระพุทธบาท ได้ถูกอัญเชิญไปประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศมหาวิหาร กรุงเทพมหานครแล้ว จึงทำให้พระมณฑปพระพุทธบาทหลังนี้ลดความสำคัญลง ต่อมาได้มีการหล่อพระพุทธบาทจำลองประดิษฐานไว้ในพระมณฑปแทนที่พระพุทธบาทเดิม แต่ก็ไม่ใช่ที่เคารพสักการะของประชาชนดังแต่ก่อน จึงทำให้พระมณฑปชำรุดทรุดโทรมลงมาก ปัจจุบันพระมณฑปหลังนี้ได้ปิดไว้

17. หอกลองอินทรี เติบโตหน้าพระวิหารพระพุทธชินราชทางด้านซ้าย หอกลองเป็นหอทรงไทยก่ออิฐถือปูน มีขนาดหน้ากว้าง 5 เมตร ยาว 6.50 เมตร หอกลองอินทรีเป็นที่ประดิษฐานกลองอินทรี 2 ใบ แต่ละใบ มีหน้ากลองกว้าง 2 ศอก ยาว 1 วา สูง 3 ศอก ที่ฐานแกะสลักไม้เป็นรูปยักษ์กระบะแบกกลองอินทรี กลองละ 2 ตน กลองอินทรีนี้ใช้ตีบอกเวลาทุกชั่วโมง โดยตีตามจำนวนครั้งที่นาฬิกาตีบอกเวลา

18. พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระพุทธชินราช เป็นพิพิธภัณฑ์ที่ตั้งอยู่ ที่พระวิหารพระพุทธชินสีห์ พระวิหารพระศรีศาสดา และพระวิหารรายทั้งด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระพุทธชินราช เป็นพิพิธภัณฑ์ที่ได้จัดรวบรวมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่พบในโบราณสถานต่าง ๆ ในจังหวัดพิษณุโลก และสิ่งที่พระมหากษัตริย์ ชุนนาง ข้าราชการ และประชาชนอุทิศถวายบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศรีศาสดา โบราณวัตถุและศิลปวัตถุส่วนใหญ่ ยังไม่ได้จัดจำแนกหมวดหมู่และจัดตั้งแสดงให้มีความงดงาม

น่าสนใจ น่าศึกษามากนัก เนื่องจากสถานที่คับแคบไม่อำนวยต่อการจัดตั้งแสดงโบราณวัตถุ และ ศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรชินราช มีหลายประเภท เช่น พระพุทธรูป พระพิมพ์ เครื่องถ้วยสังคโลก เครื่องถ้วยลายคราม เศียรพระยานาคเจ็ดเศียร ศิระไชน แม่พิมพ์ พระพิมพ์ งาช้าง เงินตรา โองและไห เป็นต้น โบราณวัตถุและศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรชินราช ที่สำคัญสมควรจะนำมาถวามี 3 สิ่งดังนี้ เศียรพระยานาคเจ็ดเศียร ปราสาทดินเผาจัตุรมุข และศิลาจารึก

19. เศียรพระยานาคเจ็ดเศียร เป็นเศียรพระยานาคที่หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ฝีมือช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ที่มีความประณีต เรียบร้อย งดงาม พบที่ประปรางค์วัดจุฬามณี สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นหัวรวาบันไดพระยานาค ซึ่งใช้ประดับทางขึ้นพระปรางค์วัดจุฬามณี และ น่าจะมีประมาณ 2 เศียร

20. ปราสาทดินเผาจัตุรมุข ตั้งอยู่ที่พระวิหารราย ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรชินราช ปราสาทดินเผาจัตุรมุข เป็นปราสาทดินเผาที่มีหลังคาจตุรมุขยอดปราสาทตามแบบสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัยที่มีความสำคัญ มีความงดงามและมีคุณค่าเป็นอย่างยิ่ง

สงวน รอดบุญ ได้กล่าวถึง ปราสาทดินเผาจัตุรมุขในบทความ เรื่อง ศิลปะล้ำค่าในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ว่า

“ปราสาทจัตุรมุขดินเผานี้ เป็นงานที่มีคุณค่าน่าสนใจมาก งานชิ้นนี้เข้าใจว่าเป็นแบบจำลองที่สร้างขึ้น เป็นแบบสำหรับการก่อสร้าง รูปทรงสวยงาม หลังคาจตุรมุขยอดปราสาท แต่ละด้านมีมุขประเจิดซ้อนลดหลั่นกัน ซอฟ้าเป็นรูปนาค หลังคามุงด้วยกระเบื้อง ชิงช้ายประดับ หน้าต่างอาคารเจาะเป็นลูกตั้งแบบสุโขทัย ฐานอาคารเป็นฐานสิงห์ นับเป็นตัวอย่างของงานสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบจำลองอย่างสมบูรณ์ และมีคุณค่าอีกชิ้นหนึ่งของพิพิธภัณฑ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ”

21. ศิลาจารึก เป็นศิลาจารึกขนาดใหญ่มีขนาดวัดโดยรอบได้ 1.80 เมตร สูง 2.50 เมตร ด้านหน้าจารึกอักษรขอม ส่วนด้านข้างจารึกอักษรไทยโบราณ จารึกในสมัยกรุงสุโขทัย ศิลาจารึกหลักนี้อยู่ในสภาพชำรุดมาก เดิมตั้งอยู่ที่หัวกำแพงหน้าค่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่าน ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดอุทยานใหญ่ ต่อมาน้ำไหลเซาะตลิ่งพังลง ทางราชการจึงได้นำไปเก็บรักษาไว้ให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระพุทธรชินราช เพราะ

เข้าใจว่าเป็นเสาหลักเมือง ต่อมากรมศิลปากรได้คัดลอกจารึกนี้ไปอ่าน และแปลแล้วปรากฏว่าเป็นชื่อของบุคคลที่ร่วมกันทำบุญกุศลในพระพุทธศาสนา

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เป็นวัดที่มีความสำคัญทั้งทางด้านศิลปกรรม สถาปัตยกรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และการศาสนา ของจังหวัดพิษณุโลกและของประเทศไทย เพราะวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก นั้นได้สร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ซึ่งมีอายุกว่า 700 ปีเศษมาแล้ว และคงจะได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์ให้มีสภาพสมบูรณ์ แข็งแรง มั่นคง และสวยงาม ยืนยาวมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เป็นวัดที่มีสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย เพียงวัดเดียว ซึ่งมีความสมบูรณ์ แข็งแรง มั่นคง และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของสมัยสุโขทัย ที่มีความสมบูรณ์ดีที่สุดในปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เป็นวัดโบราณสมัยกรุงสุโขทัยเพียงวัดเดียวในประเทศไทยที่ยังคงมีชีวิตและมีลมหายใจอยู่

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก มีพระเครื่องที่พบที่ฐานพระอัฐราชและบริเวณต้นลำทมหน้าพระวิหารพระอัฐราช ชมชื่น ถกชะเมธ ได้เล่าเรื่องพระเครื่องวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2534 ว่า พระเครื่องที่พบเป็นพระพิมพ์ มีทั้งเนื้อดินเผา และเนื้อชิน โดยได้เปิดกรุครั้งแรกในปี พ.ศ. 2485 และพบอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2527 พระเครื่องวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เท่าที่พบมีดังนี้

1. พระพิมพ์เนื้อดินเผา มี 6 พิมพ์ คือ พระพุทธชินราชใบเสมา พระพุทธชินสีห์ พระนางพระศรีรัตนมหาธาตุ พระท่ามะปรางพระศรีรัตนมหาธาตุ พระพุทธไสยาสน์พระศรีรัตนมหาธาตุ และพระตรีกาย (พระสาม) พระศรีรัตนมหาธาตุ
2. พระพิมพ์เนื้อชิน มีเนื้อชินเงิน ชินเขียว ชินตะกั่ว ชินสัมฤทธิ์เงิน ชินสัมฤทธิ์ทอง มี 12 พิมพ์ คือ พระพุทธชินราชใบเสมาพิมพ์ฐานสูง (มีทั้งเนื้อชินตะกั่ว) ชินสัมฤทธิ์เงิน และชินสัมฤทธิ์ทอง) พระพุทธชินราชใบเสมา ฐานต่ำ (มีทั้งเนื้อชินเงิน ชินตะกั่ว ชินสัมฤทธิ์เงิน และชินสัมฤทธิ์ทอง) พระพุทธชินราชใบเมยมพิมพ์ใหญ่สองหน้า (มีทั้งเนื้อชินเงินและชินเขียว) พระพุทธชินราชใบเมยมพิมพ์ใหญ่หน้าเดียว (มีทั้งเนื้อชินเงินและชินเขียว) พระพุทธชินราชใบเมยมพิมพ์เล็กหน้าเดียว (เนื้อชินเงิน) พระอัฐราชพิมพ์สองหน้า ด้านหน้าพระอัฐราช ด้านหลังพระพุทธชินราช (เนื้อชินเขียว) พระอัฐราชพิมพ์หน้าเดียว (เนื้อชินเขียว) พระพุทธชินสีห์ (เนื้อชินเงิน) พระศรีศาสดา (เนื้อชินเงิน) และพระนางพระศรีรัตนมหาธาตุ (เนื้อชินเงิน)
3. พระพิมพ์เนื้อว่านหน้าเงิน-หน้าทอง มี 2 พิมพ์ คือ พระพุทธชินราชใบเสมาว่านหน้าเงิน และพระพุทธชินราชว่านหน้าทอง

พระเครื่องวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก มีพุทธานภาพทางเส้นหน้
เมตตา มหานิยม มหาลาภ โภคทรัพย์ แคล้วคลาด มหาอุตม์และคงกระพันชาตรี พระเครื่องวัด
พระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร พิษณุโลก เป็นที่นิยมของนักนิยมพระเครื่องมากที่สุด และหา
หาชม หาศึกษาได้ยากมาก

องค์พระพุทธรูปชินราชแพรว	พรายพรรณ
ศรีพิษณุโลกบรร	เจ็ดจำ
คุณพระไตรรัตน์สร	ศาสน์รุ่ง
ชักชนมขึ้นฟ้า	ฝากไว้ในสวรรค์

จากตำนานดังกล่าวทำให้ทราบว่า ชาวบ้านได้พบผากระดานเลขมาเป็นเวลานานแล้ว
จึงได้ผูกเป็นตำนานเล่ากันต่อ ๆ มา นอกจากนี้ยังกล่าวถึงน้ำตกชาติตระการด้วยเพราะน้ำตกชาติ
ตระการ หรือน้ำตกปากกรอง มีต้นน้ำอยู่ที่เขาลูกนี้

การเดินทางกลับจากผากระดานเลข ถ้ากลับทางทิศตะวันตกของเขาจะผ่านชั้นต่าง ๆ
ของน้ำตกถึง 7 ชั้น แต่ละชั้นมีความงดงามตระการตา นับว่าการไปชมผากระดานเลข ซึ่งเป็นสิ่ง
มีคุณค่ามากทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี แล้วยังได้ชมความสวยงามของน้ำ